

ПІДВОДНА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.01

ПОХОВАННЯ НА ЧОВНАХ У ДАВНІХ СЛОВ'ЯН***Шаповалов Г.І.***доктор історичних наук, професор
директор Запорізького краєзнавчого музею

У статті розповідається про ранньослов'янський обряд поховання на човнах. Наводяться данні археологічних розкопок на території України, середньовічні письмові джерела, елементи фольклору, що свідчать про наявність такого обряду.

Ключові слова: давні слов'яни, човни, поховання.

На території України поховання в суднах припустимо слов'янського часу вперше були виявлені в минулому столітті. На них звертав увагу у своїй відомій роботі Д.О. Анучін. Він описав дослідження таких пам'ятників А.А. Бобринським в Київській губернії поблизу м. Сміли. Під час розкопок курганів Бобринський записав у звіті, що „дерев'яні склепи в могилах часто представляються, при виявленні їх, у вигляді великих ваганів або великих човнів”. Під час розкопок в іншому кургані він відзначив, що „небіжчики покладені в товсті видовбані стовбури; зверху навалені дерева, часто величезних розмірів, причому не відрубані навіть гілки” [1, с.173-174]. І.А. Зарецький під час розкопок курганів Харківської губернії біля слободи Рублівка Богодухівського повіту дослідив поховання, в якому „небіжчик був покладений у щось подібне вузькому човнику з берести; човник до голови й до ніг звужувався, до ніг більше, і саме широке місце було навпроти грудей... Зверху човник теж був покритий берестою”. Кістки в човні не збереглись, але з речей були знайдені дві золоті сережки, скляне намисто, дві бронзові каблучки, бронзова пряжка [1, с.174].

В.О. Городцов, розкопуючи кургани на Ізюмщині, дослідив кочівницьке поховання у човні, накрите зверху іншим човном. Є також відомості про подібне поховання у двох човнах, знайдене коло Дніпровського лиману [2].

Язичницьке поховання Х–ХІ ст. в човні було відкрито в 1956 р. в кургані №9 великого слов'янського могильника в с. Шестовиця за 18 км нижче Чернігова по Десні. Тут, серед залишків трупоспалення, було знайдено 11 цілих і декілька уламків залізних човнових заклепок довжиною 4,5–6 см. Подібні заклепки з курганів Гнездовського, Михайлівського, Тимеревського та інших могильників є головним доказом того, що поховання чинилися в суднах. На жаль, основне поховання в кургані №9 Шестовицького могильника було сильно зруйноване більш пізнім впускним похованням і матеріальні свідчення обряду збереглися не повністю [3, с.117-118, 191].

В 1976 р. археологічною експедицією Київського університету ім. Т.Г.Шевченка досліджене спалення-поховання в човні в м. Білгороді Київському. Тут була розкопана велика овальна яма багаття, заповнена темним жирним ґрунтом з попелом, вугликами, кістками тварин і безліччю дрібних фрагментів горщиків, з кусками залізних шлаків і речей: ножів, цвяхів, прикрас. Ретельне дослідження ями дозволило зрозуміти конструкцію поховальної споруди та особливості обряду. В матеріку виявлений прямокутний контур розміром 4,70x2,25 м. Вона складалась із двох частин: поховальної споруди (човна, поставленого в яму) та ритуального майданчика. Останній був розташований на прямокутному підвищенні перед носом човна. На ритуальному майданчику виявлені залишки поминальної їжі. Невеликий видовбаний з дерева човен був встановлений у ямі, яку заздалегідь заповнили деревом для поховального багаття. В ямі човен з небіжчиком врівноважили за допомогою спеціальних стінок-підпор, зроблених із сирих глиняних вальків. Влаштовані під носом і кормою човна, вони підтримували його над вогнем та сприяли кращій тязі повітря для горіння багаття. Зверху човен з небіжчиком перекрили дерев'яним настилом з перехрещених жердин.

Під час дослідження заповнення човна знайдено багато спалених кісток як людських, так і тваринних, а також кераміки Х ст. Знайдені також залізна шийна гривна, риболовний гачок, можливо, залишки меча, срібне височне кільце, бронзова скоба [4, с.108-109].

На глиняних вальках, якими були обкладені ніс і корма поховального човна, збереглась форма спаленого судна. Випадково не згоріла, а лише обвуглилась частина борту, що дозволило відновити зовнішній вигляд цього човна Х ст. Він був відносно невеликих розмірів: при довжині до 2,5 м та ширині в 1,1 м човен мав глибину до 0,7 м. У нього були товстостінний корпус та чітко виявлені ніс і корма.

Унікальність згаданого трупоспалення в судні полягає в його добрій збереженості. Завдяки встановленим під човен сироглиняним валькам, збереглися частини човна, тобто інформація про найважливіший етап поховального обряду. Нема сумніву в тому, що подібні підставки і підпірки під поховальні судна робились також із дерева або взагалі не робились. Для поховань використовувались також човни, виготовлені без застосування залізних заклепок та інших деталей. У тому ж Гнездовському могильнику, в кургані №23, багаття мало явно човновидну форму розміром 11x8 м та

орієнтацію по сходам схід–захід (що говорить про спалення покійника в обрядовому судні), однак заклепок від човна в ньому не знайдено [5, с.137-138]. Це пояснюється тільки тим, що в похованні було поставлене судно-моноксил, тобто видовбане з одного стовбура дерева. В корабельній археології України відомі подібні судна XV–XVII ст., виготовлені тільки з дерева. Вони дуже великі і в довжину сягають 18 м [6]. Довбані човни, також виготовлені тільки з дерева, були поширені на всій території України, що добре відомо з етнографічних джерел [7; 8]. Коли в поховальному обряді використовували саме таке судно, а в якості підпірок теж використовували дерево, то в такому випадку поховальне судно згорало повністю, не залишаючи ніяких слідів. Досліджуючи подібні поховання, археологи фіксують уже інший обряд – просто поховання з трупоспаленням, тобто без човна. Подібних поховань слов'янського часу на Україні вивчено велика кількість. Вище згаданою експедицією в Білгороді Київському в 1975 р. було досліджене саме таке поховання-трупоспалення X ст. дружинника з жінкою і конем [4, с.107-108].

Дослідження подібних поховань-трупоспалень дозволили встановити, що часто над померлими споруджували дерев'яний навіс, курінь або намет. Д.О. Анучин вважав, що ці споруди імітують „відповідну надбудову або могильну камеру на поховальному човні” [1, с.173-174]. В наведеному нижче опису Ібн-Фадланом слов'янського судового поховання X ст. також знаходимо спеціальний намет, влаштований на кораблі для небіжчика [9, с.144]. Можливо, подібні споруди використовували у тих випадках, коли не було можливості використати при похованні само поховальне судно, із за його відсутності.

Б.О. Рибаків, який реконструював одне з найбільш відомих подібних поховань в кургані Чорна могила в Чернігові, назвав цю споруду „дім мертвих”. Він вважав, що в кургані був похований князь разом із юнаком-воїном, можливо, близьким родичем, і з жінкою-рабинєю. Подібні поховання-спалення знатних дружинників з рабинями знайдені також в іншому чернігівському кургані Гульбищі і на вже згаданому Шестовицькому могильнику [10, с.253-255].

Як бачимо, обряд трупоспалення в поховальному судні або в споруді, що імітує судову поховальну надбудову, був поширений у слов'ян Київської Русі. Дуже мальовничо і яскраво описав цей обряд Ібн-Фадлан, який у 922 р. побував у приволзькому місті Болгар і став свідком поховання зі спаленням у кораблі багатого слов'янського купця. Він же зазначив у своїй праці, що бідних людей слов'яни ховали, спляючи в маленьких кораблях. Ібн-Фадлан пише, що померлого спочатку положили в могилу тимчасово, поставили коло нього напій, овочі і музичний інструмент, а самі зайнялись приготуванням небіжчику одягу і всього іншого потрібного, що тривало десять днів. Майно його, за звичаєм, поділили на три частини: третину віддали родичам, третину витратили на спорядження поховального одягу померлому, третину – на напій, що п'ють у день похорону. Спитали дівчат, невільниць небіжчика, котра згодна бути похованою разом з господарем. Одна дівчина згодилась і її після того пильно стерегли, а вона пила ті дні та веселилась.

У день поховання витягли на берег корабель і встановили його на підпори, а навколо поставили людиноподібних ідолів. На кораблі встановили лаву, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет. Небіжчика одягли найбагатше: у шовкову свиту із золотими гудзиками, на голову соболеву шапку із золотим верхом і посадили в наметі в кораблі на лаву, обклавши подушками. Біля нього поставили напій, овочі й пахучі рослини та зброю. Розтяли собаку і шматки її положили також коло небіжчика. Те саме зробили з двома кіньми, поганявши їх перед цим, а також з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини. Її підіймали тричі до чогось подібного до воріт і вона бачила там у екстазі небіжчиків – своїх батьків і свояків, та свого господаря. „Ведіть мене до нього” – казала вона. Тоді її повели до поховального корабля і вона роздала свої прикраси прислужницям. При цьому вона з чаркою в руках співаючи прощалася із світом. Потім її завели до намету і там задушили і ще закололи ножом.

Тим часом під кораблем склали дерево. Найстарший свояк небіжчика запалив те дерево і всі інші почали за ним теж кидати запалені тріски під корабель. Через годину згоріло все: і корабель, і те що було в ньому, і все що було поруч. Тоді на місці спалення насипали могилу, а в центрі її встановили дерев'яний стовп з написом імені небіжчика [9, с.143-145].

Цікавим пам'ятником, що свідчить про важливість ролі судна у духовному житті слов'ян, є курган Галичина могила в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської обл. В 1991–1992 рр. розкопки цього кургану провела Наддністрянська археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею. У ході розкопок під центром насипу кургану виявлено кенотаф-поховання без похованого. Під час його спорудження на поверхні землі була вирита неглибока яма, в якій спалили багаття. Потім у яму поставили поховальний човен з предметами, що належали тому, на честь кого споруджувався кенотаф. Зверху був насипаний курган висотою, за припущенням, до 9 м.

При дослідженні поховання в носовій частині човна знайдений комплект озброєння воїна, датований X–XI ст. Центральне місце в ньому займає щит, покритий золотою фольгою. Між щитом і правим бортом судна знайдені дротик і дві стріли від лука, кинджал, наконечники; дротики і стріли лежали вістрям на схід. В носовій частині знаходилась залізна сокира, знайдена в положенні, що вказує на те, що вона ударом була врубана в борт човна. Добре збереглися залишки дерев'яного держака сокири. В такому ж положенні відносно корпусу човна, в центральній його частині ближче до корми, знайдено залізне тесло. Робоче положення та призначення цих інструментів вказують з великою вірогідністю на те, що ними і був виготовлений знайдений у кургані човен, призначений спеціально для цього поховання. В цій же частині судна, але ближче до правого борту, знайдена залізна деталь з двома кільцями. Прикріплена до корпусу човна двома парами стержнів, вона слугувала для його прив'язування [11, с.6,8-10]. Поставлений у поховальну яму човен з озброєнням

та інструментами був увесь накритий тканиною, залишки якої збереглись. Якогось сліду трупоспалення або трупоположення під час розкопок не виявили.

Поховальний човен, знайдений у Галичиній могилі, виготовлений із стовбура дерева, очевидно, традиційним способом – за допомогою випалювання вогнем та видовбування знайденими у ньому ж теслом та сокирою. Довжина його складає 3,5 м, ширина в кормовій частині – 1,4 м, а глибина сягає 0,4 м. Корпус човна від корми до носа помітно звужується: природна форма стовбура дерева, вибраного для виготовлення судна-моноксила, має більш широку нижню, прикореневу частину. Носова частина має овально-загострену форму, а корма плавно закруглена. Дно човна закруглене, борти злегка відігнуті зовні. За 20 см від корми всередині човна збереглись сліди від поперечної дошки шириною 40 см, що лежала, вочевидь, прямо на бортах. Вона призначалась для сидіння на ній при веслуванні. Залишки самого весла виявлені за кормою моноксила.

Сліди обряду поховання в судні в часи Київської Русі знаходимо в літописному сюжеті 945 р. про помсту княгині Ольги древлянам за смерть чоловіка. Відомо, що Ольга веліла мовби з пошаною нести древлянських послів у їхньому ж човні у княжий двір. Там послів разом з човном кинули в раніш підготовлену велику і глибоку яму і поховали заживо [12, с.254].

Із судном пов'язаний і обряд поховання князя Гліба, описаний в „Сказанні про Бориса і Гліба”, датований початком XI ст. На трьох мініатюрах, виконаних пізніше XIV ст. й ілюструючих язичницьке поховання князя Гліба до перепоховання його за християнським обрядом у храмі Вишгорода, він зображений „... у лісі між двома кладома під насадом...” [13, с.96-97, мал. 135, 141]. На мініатюрах видно, що тіло вбитого князя покладене між двома грубо обробленими стовбурами дерев. На першій з трьох мініатюр семеро воїнів-дружинників накривають князя зверху човном (насадом), перевернутим уверх дном.

Традиція поховань у суднах, між ними або під ними просліджується у влаштуванні слов'янських поховальних саркофагів XI ст., досліджених у 1983–1984 рр. на Подолі в Києві. Виготовлені з тонких дубових дошок, такі саркофаги зверху перекривались кришкою, що імітувала човен. Для цього кришка, яка, як і човни, видовбувалась із липи, мала спеціально закруглені ніс і корму. Цією імітацією судна, перевернутого уверх дном, і накривали покійника. Зовнішні стінки саркофага декорувались язичницькими символами сонця і сонячного човна, поєднуючими в собі різні композиції з кругів і напівкругів [14, с.131, 134-136].

Слов'яни використовували під час поховань і човновидні гроби, видовбані, як і човни, із стовбура дерева. Мабуть, таким був гроб у жіночому похованні №6 слов'янського Білгородського могильника XI–XII ст. [5, с.107]. Використання гробів човновидної форми зберігалось на Україні на протязі багатьох століть. Човновидними поховальними колодами користувались з X ст. і сусіди слов'ян - половці [15, с.130]. Досить багато таких поховань відкрито в долинах рік Самара та Оріль [16, с.60-70]. Одне з них вивчене в 1975 р. в

середній течії Орелі біля с. Ново-Підкряж. Поховання, датоване XIV–XV ст., було зроблене тут у видовбаній з дуба колоді довжиною 2,4 м і шириною 0,6 м. Зверху цю колоду перекривала також видовбана з дерева кришка „коритовидної” форми. Добре зберігся одяг похованого, якого супроводжував багатий інвентар: шабля, лук, сагайдак зі стрілами, огниво і багато іншого. Могильна яма прямокутно-витягнутої форми мала перекриття з дерев`яних плах над поховальною колодою. В заповненні могили на різних рівнях зустрічались вуглини [17, с.90]. Сліди багаття у вигляді вуглин або обпалені дерев`яні конструкції в подібних похованнях свідчать про те, що культ вогню-сонця продовжував грати важливу роль у поховальному обряді.

На території Софійського собору в Києві було досліджено сім слов`янських поховань у човновидних дерев`яних колодах, датованих XVI–XVII ст. [18, с.245]. Вочевидь, традиція подібних поховань зберігалась на Україні досить довго. Д.І. Яворницький, описуючи старожитності Олешківської Січі зі слів старожилів, згадує про знахідку на її території п`ятнадцяти поховань. Труни в них мали схожість „із човнами, зрізаними в носовій частині” [19, с.134].

В 1995 р. поховання у довбаному човні, датоване XV–XVII ст., знайдене в кургані № 161 при дослідженні могильника Мамай-гора на лівому березі Каховського моря в Запорізькій області. Померлий був покладений у човні на спину ногами до носа і головою до корми. Збереглись залишки верхнього одягу темно-коричневого та взуття малинового кольорів. Поховальний човен лежав у могилі носовою, більш загостреною частиною на схід, до сонця. Він мав невеликі розміри: в довжину – до 2 м, в ширину – до 80 см. Верхня частина бортів, що збереглась до товщини 0,5–0,7 см, була добре просмолена. Біля середини правого борту, в його верхній частині, знайдений вертикально закріплений залізний стержень довжиною 8 см. Це залишки колись вбитого в борт кочетка – пристрою для кріплення весла. В похованні також знайдені весла. Одне з них було покладене на човен зверху, а друге – під човном [20, с.6-7, рис.7].

Ще недавно в багатьох місцях України труну для мерця видовбували з стовбура дерева, розколотого надвоє, як для човна-довбанки. Така труна в народі називалась „деревище” [21, с.257].

Важливість ролі судна в поховальному обряді слов`ян до цього часу зберігається в народній пам`яті в спеціальних мовних зворотах, використовуваних для вираження змісту слова „помирати”. Ці звороти містять в собі історичні назви суден, які побутували у слов`ян, – „дуб” і „кокора”. Українці до цих пір кажуть „дати дуба”, білоруси – „глядец у дуб”, а росіяни – „отойти в кокору” [22, с.153].

Література

1. Анучин Д.А. Сани, лады и кони как принадлежность похоронного обряда // Древности: Труды Императорского Московского археологического общества. - М.: Тип. и Словолитня Гербека, 1890. - Т.14. - С. 152-184.

2. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. - М.: Тов-во типогр. А.И.Мамонтова, 1905. - Т.І. - С. 174-225.
3. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. - К.: Наук. думка, 1977. - 235 с.
4. Мезенцева Г.Г., Прилипко Я.П. Давньоруський могильник Белгорода Київського : Дослідження 1974-1976 рр. // Археологія. - К., 1980. - Вип. 35. - С.98-110.
5. Булкин В.А. Большие курганы Гнездовского могильника // Скандинавский сборник. - Таллин: Ээсти раамат, 1975. - Т.ХХ. - С.134-145.
6. Шаповалов Г.И. О находках судов XV-XVII веков на Украине // Тезисы научн. докл. и сообщ. Всесоюз. семинара "Международные связи в средневековой Европе". - Запорожье, 1991. - С.16-18.
7. Онищук А. Виріб човна в с.Старесілле, Остерського повіту на Чернігівщині // Матеріали до етнології й антропології. - Львів: Видання етнографічної комісії НТШ, 1929. - Т. XXI-XXII. - Ч. I. - С.7-24.
8. Шаповалов Г.І. Вироблення човнів на Полтавщині на річках Ворскла та Орель // Судова археологія та підводні дослідження. - Запоріжжя, 1993. - С.59-62.
9. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. - Харьков: Изд-во Харьков. ун-та. - 1956. - 346 с.
10. Седов В.В. Археология СССР: Восточные славяне в VI-XIII в.в. - М.: Наука, 1982. - 327 с.
11. Баран В.Д., Томенчук Б.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Крилос Галицького району, в урочищі Качків-Галичина могила // НА ІА НАН України. - 1992/98.
12. Повесть временных лет. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1950. - 406 с.
13. Сказание о Борисе и Глебе. - М.: Книга, 1985. - 168 с.
14. Сагайдак М.А. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX-XI в.в. // Чернигов и его округа в IX-XIII в.в. - К.: Наук. думка, 1988. - С. 127-135.
15. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. - М.: Изд-во МГУ, 1966. - 273 с.
16. Эварницкий Д.И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии // Труды XIII Археологического съезда в г.Екатеринославе. - М., 1907. - Т.І. - С. 60-70.
17. Шалобудов В.Н., Кудрявцева И.В. Кочевнические погребения Среднего Приорелья // Курганы Степного Поднепровья. - Днепропетровск, 1980. - С.90-97.
18. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. - К.: Изд-во АН УССР, 1951. - 250 с.
19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. Т.1. - К.: Наук. думка, 1990. - 577 с.
20. Андрух С.И., Тощев Г.Н., Ельников М.В. Отчет об охранных исследованиях в Каменско-Днепровском районе Запорожской области в 1995 г. // Научный архив ЗКМ. - Д. № 2982.
21. Огієнко І.І. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. - К.: Обереги, 1994. - 424 с.
22. Велецкая Н.Н. Языковая символика славянских архаических ритуалов. - М.: Наука, 1978. - 239 с.

Шаповалов Г.И. Погребения на лодках у древних славян.

В статье рассказывается о древнеславянском обряде захоронения на лодках. Приводятся данные археологических раскопок на территории Украины, средневековые письменные источники, элементы фольклора, свидетельствующие о наличии такого обряда.

Ключевые слова: *давние славяне, лодки, захоронения.*

Shapovalov G.I. The burials on boats at ancient Slavs.

In the article is told about the ancient-Slavonic ceremony of burial place on boats. Data of archaeological excavations on territories of Ukraine, medieval writing sources, elements of folk-lore, testifying to the presence of such ceremony, are pointed.

Keywords: old Slavs, boats, burial places.